

**MACAR TÜRKOLOG VÁMBÉRY'NİN TÜRKİSTAN
SEYAHATİNDE "BÜYÜK OYUN" UN İZLERİ
Orijinal Fotoğraflarla Birlikte**

**TRACES OF "THE GREAT GAME" IN THE TURKESTAN TRAVEL OF
HUNGARIAN TURCOLOGIST VÁMBÉRY
_ Together with the Original Photos _**

Melek ÇOLAK*

Öz

Doğu ve Batı'yı birleştiren Türkistan coğrafyası, kendi kökenlerini arayan Macarlar açısından çok önemli bir araştırma alanı olmuştur.

Türkistan'da XIX. Yüzyılın sonlarına doğru Macaristan'da Türkoloji'nin gelişme kaydettiği dönemde, nüfuz alanları yaratmak isteyen İngiltere ve Rusya arasında bilimsel literatürde " Büyük Oyun" olarak adlandırılan siyasi ve ekonomik rekabet sürüyordu.

Macaristan'da Türkolojinin kurucusu olan Macar Türkolog Ármin Vámbéry de "Büyük Oyun" a dâhil oldu. Türkistan'a seyahat ederek hazırladığı raporları, İngiltere'ye verdi. Vámbéry'nin Türkistan seyahatnamesinde oryantalizmin izleri, Rusya'ya karşı İngiliz emperyalizmini Türkistan konusunda desteklemesinin bir sonucu idi. Onun Türkoloji Bölüm Başkanlığını elde etmesinin ya da Rusya'nın Panславizm politikasına karşı Pantürkizmi ilan etmesinin geri planında İngiltere desteği vardı. Vámbéry'ye karşı, Rusların onun Türkistan seyahatini yalanlamaları, İngilizlerin ise onu desteklemeleri İngiliz –Rus çekişmesinin bir Macar Türkologun şahsında tebarüz etmesi demektir.

Bu çalışmanın amacı, henüz Macar arşiv belgelerine ve diğer Macar kaynaklarına dayanılarak pek araştırma yapılmamış olan adı geçen konuda, büyük ölçüde bunlardan yararlanılarak, Vámbéry'nin Türkistan seyahatinden hareketle, İngiliz Rus çekişmesinin zaman zaman da ittifakının izleri sürülerek, Macar Türkologların Orta Asya çalışmalarıyla "Büyük Oyun" a dâhil oldukları ve bunun sonuçlarından İngiltere ile Rusya'nın zaman zaman ittifak yaparak yararlandıkları şeklinde açıklanabilecek muhtemel bulguları, tarih disiplininin yöntemi kullanılarak, İngiltere ile Rusya'nın Orta Asya politikası bağlamında değerlendirmektir.

Ayrıca Türkistan'a giden seyahatlardan kalan orijinal fotoğraflardan örnekler sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler

Macar, Türkoloji, Orta Asya, Vámbéry, Seyahat, Türkistan, İngiltere, Rusya, "Büyük Oyun".'

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, tunam10@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0001-6037-1039>

Abstract

Central Asia where connects the East and the West is a special area of research for Hungarians looking for their origins. In Central Asia, towards the end of the 19th century, in the period when Turkology developed in Hungary, the political and economic rivalry between the Great Britain and Russia, which wanted to create areas of influence in Central Asia, was called the "Great Game" in the scientific literature.

Ármin Vámbéry, who was the founder of Turkology in Hungary, also got involved in the Great Game. During his visits to Central Asia, he prepared reports and gave these to England. Traces of orientalism in Vámbéry's Central Asia Travel Book were the result of his supporting British imperialism against Russia in Central Asia. The reason behind his acquiring the Chairmanship of Turkology Department or declaring Pan-turkism policy against Russia's Pan-slavism was there the support of England. Vámbéry established the foundation of Turkology education in Hungary by systematizing Turkic dialects in the Central Asia and while his travels to Central Asia were denied by Russians and supported by the English, which shows that English-Russian rivalry found a body in a Hungarian Turkologist.

The purpose of the current study is to explore the traces of the conflicts and sometimes agreements of Britain and Russia on the basis of Vámbéry's travels to Central Asia by using the data found in the documents from Hungarian archives and sources and to evaluate the involvement of Hungarian Turkologists in the "Great Game" and how Britain and Russia benefited from their findings by using the method of the discipline of History within the context of the Central Asian policies of Britain and Russia.

Moreover, samples of the original photos remaining from travelers visiting Turkestan will be presented.

•

Keywords

Hungarian, Turkology, Central Asia, Vámbéry, Travel, Turkistan, England, Russia, "Great Game".

GİRİŞ

Türkler ve Macarlar arasındaki bağlar uzun bir tarihi geçmişe dayanmaktadır. Tarihin en eski devirlerinde başlayan bu ilişkiler daha sonra V. ve IX. yüzyıllar arasında Türkler tarafından kurulan imparatorluklar içinde gerçekleşmiş; bu yüzden Yunan, Latin ve İslam kaynakları Macarları "Türk" olarak adlandırmıştır. IX. yüzyıl sonlarında Macaristan'a gelip yurt tutan Macarların, 1000 yılında Hıristiyanlığı kabul edip Avrupa'ya entegre olmaya çalıştıkları süreçte ve sonrasında dahi Peçenek, Uz, Kuman gibi Türk kavimleriyle ilişkileri devam etmiş, nihayet ardından 150 yıldan fazla sürecek olan Osmanlı hâkimiyeti dönemi gelmiştir (Çolak 2012: 527-528). Bu ilişkiler Macarların, kökenleri, eski tarihleri ve XIX. yüzyıla kadar devam eden serüvenleri ile Türk dünyası ile çok yakından ilgili olduklarını göstermektedir (Baştav 2006: 5)

I. Macaristan'da Doğulu Oluş Geleneği ve Asya'ya Bakış

Türk dünyası ile köklü tarihi bağlantılar nedeniyle (Çolak 2012: 527-528) Macarlar açısından "Doğu" hiçbir zaman sadece coğrafi bir kavram olmadı. Macarların bilincinde "doğudan gelmiş olmak" vardı (Macaristan'dan Olgular 2014: 1). Orta Avrupa'da Tuna-Tisza ırmakları arasındaki topraklara gelişlerinden itibaren Alman ve Çek, Slovak, Leh, Rus gibi Slav ulusları arasında kaldıklarından dil ve kültür bakımından farklı olduklarının bilinciyle yalnızlıklarını unutmak için uzak geçmişlerine yönelme ihtiyacı hissettiler. Osmanlıların Macaristan topraklarından çekilmesinden sonra Habsburg hâkimiyetine giren Macarlar, Alman baskısı karşısında çareyi eski tarihlerine sığınmakta buldular. Hıristiyanlık öncesi Macar tarihiyle ilgili edebi eserler verdiler. Macarların paganlık devri kroniklerinden başlayarak doğu kökenli olma geleneği, romantik çağın başlangıcı olan XVIII. yüzyıl sonunda doğuya ilişkin konular Avrupa'da sanatın her dalında moda olunca, Macaristan'da eski anayurdu arayan özel bir oryantalizm oluşturdu. Bilimsel alanda olduğu kadar sanat ve edebiyatta da kendini gösteren bu akım içinde Doğulu halk olma düşüncesi Macar oryantalizmini Batıdan farklı kıldı (Çolak 2012, 531). Macarların kendi dil ve tarihlerinin Doğulu kökenlerine gösterdikleri ilgi önemli araştırmalara yol açtı (Oral 2004: 111). Böylece tarihi süreç içinde Avrupa milletleri arasında Türklükle yoğrulmuş olan Macarlar Türkolojinin de Macaristan'da ortaya çıkmasını sağladılar. Eski ilişkilerin varlığı Türkolojinin Macaristan'da "milli bir ilim dalı" sayılmasına neden olarak, milli kültürün ortaya çıkarılmasında gerekli bir ilim dalı haline geldi. Türklerle ilgili bilgilerin bilimsel bir yaklaşımla incelenmesinin başlangıcı Osmanlı egemenliği dönemine kadar giderse de Macar Türkoloji etüdüleri XIX. yüzyıldaki uzun bir gelişmenin sonucu ortaya çıktı. Bağımsız bir dal ve bilimsel bir ekol olarak doğuşunun kaynak ve kökenleri XIX. yüzyılda Macar tarihinin millileşme ve yenileşme devresinde cereyan etti. XIX. yüzyıl ortalarından itibaren çeşitli ekoller, araştırmalar ortaya çıktı (Çolak 2012: 528-529).

Doğulu oluş geleneği Macaristan'da Türkolojiden başka Turancılık düşüncesini ortaya çıkardı (Çolak 2012: 531). Avrupanın emperyalist politikalarının yoğun olarak etkisini gösterdiği bir zaman diliminde, bu ekseninde panturanizm tabirinin uzak anayurt ideali anlamında kullanılışı 1839'a kadar çıkmaktadır (Vurucu 2011: 13). İlk önce İran'a ait Turan adlandırmasını 1839'da Orta ve Güney Doğu Asya'daki Türk topluluklarını tanımlamak için kullanan Macarlar köken ve dil araştırmalarına girişmelerinin bir sonucu olarak uzaktaki yurtlarına "Turan" adını verdiler. Avusturya-Macaristan Monarşisinin güç kaybetmeye başlamasına karşılık Panslavizm ve Panturanizmin yayılması, Batı'ya duyulan güvensizlik Macaristan'da Turancılık düşüncesini olgunlaştırdı (Çolak 2017: 462).

Macarların Türkoloji çalışmaları ve Turancılık bağlamında ele aldıkları coğrafyalardan biri

Orta Asya idi. Doğu ve Batıyı birleştiren Orta Asya, kendi köklerini arayan Macarlar açısından çok önemli bir bölge olarak araştırmalara konu oldu (Çolak 2017: 463). Bu araştırmaların gelişme kaydettiği XIX. yüzyıl, milli kimlik ve dil meselelerinin çözümlenmeye çalışıldığı reform çağını temsil ediyordu. Macarların kökeninin Orta Asya'da olduğuna inanan Habsburg karşıtı entelektüeller Macar Bilimler Akademisi'ni kurarak Orta Asya'ya giden seyyah ve kâşifleri desteklediler (Marác 2010: 123-124).

Bu dönemde Orta Asya ile ilgilenen sadece "ırksal akrabalarını doğuda arayan, toplumsal ve kültürel ilişkiler nedeniyle kendilerini doğuya bağlı hisseden" Macarlar (Turán 1918: 514-515) değil, 1800'lü yılların başından itibaren potansiyel bir düşmana karşı konumlarını güçlendirmek ve ticaret imkânlarını geliştirmek için Orta Asya'da siyasi nüfuz peşinde koşmaya başlayan İngiltere ve Rusya idi (Sabol 2002: 587).

II. "Büyük Oyun" ve Orta Asya'da Macar Araştırmacılar

XIX. yüzyıl boyunca İngiltere ve Rusya'nın Orta Asya'nın kontrolünü ele geçirme konusunda birbirleriyle ciddi ve karmaşık bir mücadelenin içinde olduğu ifade edilmektedir (Sabol 2002: 587). 1820'lerde İran ve Buhara'da seyahat eden Yüzbaşı Arthur Conolly tarafından kullanıldığı düşünülen, 1840'lara gelindiğinde Orta Asya'daki hâkimiyet mücadelesi için kullanılan (Sabol 2002: 594) ve "büyük oyun" olarak isimlendirilen "bu mücadelede" uluslararası alanda ve içeride prestij korunmasıyla ve yayılma ile ilgilenildi (Sabol 2002: 587). Thierry Zarcone'un deyimi ile "Ruslar Orta Asya'ya girdi ve "büyük oyun" başladı. Bu diplomatik savaşta, nüfuz alanları yaratmak ve Orta Asya Hanlıklarındaki pazarları ele geçirmek için Rus Çarlığı, Büyük Britanya kapıştı (Zarcone 2013: 7). Bu, "siyasi ve ekonomik rekabet üzerinde şekillendi." (Zarcone 2013: 9). Alaaddin Yalçınkaya'ya göre "büyük oyunu" ayakta tutan karşılıklı İngiliz-Rus hesaplaşmalarına dayanan paslaşmalar" (Yalçınkaya 2006: 5) gerçekte böyle bir "rekabetin" olmadığını gösteriyordu (Yalçınkaya 2006: 333). İngiliz ve Rus diplomasiyi genellikle Orta Asya'da ve özel olarak Türkistan'da XIX. yüzyılın ortasından beri kendi çıkarları için karşı karşıya durup, kendi egemenliği için çalışsalar da aralarında silahlı bir hesaplaşma olmadı. Fakat diplomatik düzeyde "ağız kavgası" devam etti. "Bazen bir savaşın eşğine kadar gelindi ise de biri diğerine oyun oynadı ve bazen de anlaşma yapıldı. Her iki devlet de birbirlerinin Orta Asya hakkındaki fikirlerini izleyerek davranışlarını dikkatle gözledi." (Hayit 2004: 118-121).

Böylece Türkistan XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rusya ve İngiltere tarafından istilanın ön hazırlıkları için araştırmalara konu oldu. Çeşitli yollarla gelen Batılılar aynı zamanda bölgenin siyasi, ekonomik ve stratejik özelliklerini belirlemek için ajan fonksiyonlarını icra ettiler (Yalçınkaya 2006: 39). Çünkü Orta Asya'nın denetimini ele geçiren, olağanüstü bir ticari pazara sahip olacaktı. Askeri ve ekonomik istihbarat faaliyetleri baş başa ilerledi. "Büyük oyunun" aktörlerinin Orta Asya ile ilgili raporları ya da seyahatnameleri askeri, ekonomik ve toplumsal açıdan bilgi sağladı (Zarcone 2013: 9). Bir diplomatik misyonla gizlenen 1820 tarihli ilk Rus "bilimsel" keşif gezisinden (Zarcone 2013: 8), İngilizlerin gönderdiği Alexander Burnes'e ya da Hindistan ile Buhara Hanlığı arasında ticaret yapılması imkânını araştırmak üzere bu hanlığa gitmeyi teklif eden İngiliz ajan William Moorcroft'a kadar (Sabol 2002: 589) pek çok kişi bu görevi yerine getirdi. Artık eski dönemlerden beri yolu Asya'ya düşen seyyahların tersine (Vatansever 2011: 210-212) donanımlı ve amacı belirlenmiş seyyahlara doğru bir değişimin sözü konusu olduğu belliydi (Doğan 2008: 191). İngiliz Coğrafya Cemiyeti ya da Çarlık Coğrafya Cemiyeti gibi Avrupa'daki birçok bilim cemiyeti her türlü keşif gezisini teşvik ettiler (Zarcone 2013: 10).

Macarların doğuya yönelik ilgisi de (Macaristan'dan Olgular 2014: 1) onları doğal olarak, üzerinde "büyük oyunun" oynandığı coğrafyaya çekti. Bunlardan birisi Macarların Hun kökenini araştırmak için Orta Asya'ya seyahat etmiş olan Macar bilim adamı Sándor Csoma

Körösi (1748-1842) idi. Körösi Kaşmir sınırında 16 Temmuz 1822'de Himalayalar, Tibet ve Orta Asya'ya geziler gerçekleştiren İngiliz ajanı William Moorcraft ile karşılaştı. "Büyük oyunun" uzak görüşlü bir oyuncusu olan Moorcraft onu Tibet dilini incelemeye sevketti. İngilizler adına Tibet'te lama manastırında yıllarını harcayarak Tibetçe gramer kitabı ve sözlüğünü hazırladı. Böylece "büyük oyuna" dâhil olan ilk Macar bilim adamı oldu (Ligeti 2011: 179-180; Marác 2010: 124-125).

İkincisi ise Türkolog Ármin Vámbéry (1832-1913) idi (Marác 2010: 140).

III. Büyük Oyun ve Macar Türkolog Ármin Vámbéry

Çocukluğu yoksulluk içinde geçen ve Yahudi olması nedeniyle dışlanmanın acısı ile büyüyen Árminius Vámbéry doğunun cazibesine kapılanlardan biri idi (Öke 1991: 12-16; Árminius Vámbéry Bir 2011: 11-12). Macar dili ve Türk lehçeleri arasında var olduğunu düşündüğü akrabalık derecesini belirlemeyi, dilinin köklerini araştırmayı hedefleyen ve bunun çözümünün Orta Asya'da bulunduğu inanan genç Vámbéry (Zarcone 2013: 41-43; Árminius Vámbéry Bir 2011: 13), 1857 yılında Baron József Eötvös'ün maddi desteği ile gittiği uzun İstanbul ikametgâhı sırasında doğulu bir kimliğe büründü, ön hazırlık yaptı (Kovács 2001: 14). Vámbéry'nin gerçek kimliğini ve Orta Asya'ya bir geziye hazırlandığını İstanbul'da iken Rus Sefiri, Osmanlı Devleti'nin Peşte Sefiri Şekip Efendi'ye bildirdi. Peşte Sefiri de Rus Sefareti'nin Vámbéry'nin faaliyetiyle meşgul olduğunu İstanbul'a ilettili. Hariciye Nazırı Fuat Paşa'nın Rıfat Paşa'ya verdiği bilgiye göre Vámbéry'nin İngilizler hesabına ve kendi namına da hareket etmesi muhtemeldi (Kutay 1998: 9-10). Osmanlı dostları sayesinde Osmanlı Devleti'nin Tahran Büyükelçisi Haydar Efendi'ye yazılan tavsiye mektubu, diğer referanslar ve Osmanlı Pasaportu ile *Reşit Efendi* adıyla Ocak 1863'te Tahran'a gelen Vámbéry'ye (Kutay 1998: 13; Zarcone 2013: 44-45; Árminius Vámbéry Bir 2011: 18) İngiltere'nin İran Büyükelçisi Charles Allison, "bu tehlikeli yolculuğu başarı ile tamamlayabildiği takdirde İngiltere'de tüm kapıların kendine açılacağı" belirtti (Öke 1991: 21). 28 Mart 1863 tarihinde derviş kılığında, bir hacı kafilesi ile Tahran'dan hareket eden "sahte derviş" (Vámbéry 2000: 512), yaklaşık bir devam eden gezisi sırasında hanlık merkezleri olan Hive, Buhara ve Semerkant'a uğradı. (Bkz.Ek.1,2,3,4,5,6.) Semerkant'tan Herat'a ve oradan Tahran'a geçerek yolculuğunu tamamladı (Árminius Vámbéry Bir 2011: 18). Bu yolculuk sırasında kendi ifadesiyle "garip ve dikkate değer tesadüfler" olmuştu (Kutay 1998: 76). Örneğin Herat'tan Tahran'a giderken Şahrud'da pamuk ve keten almak üzere bekleyen ve yanında ünlü Kafkas adlı ticaret şirketinin temsilcisi bir Rus da bulunan, Birminghamlı bir İngiliz'e "rastlamıştı" (Árminius Vámbéry Bir 2011: 223). "Sahte dervişin" İngilizlere rastlaması gezisi boyunca eksik olmamıştı. Diğer yandan sık sık Rus baskısından yakınan Vámbéry'nin (Kutay 1998: 77) İngilizlere "tesadüf etmesi", "Herat'ta İngiliz subaylarına rastlayabileceği umudu" (Árminius Vámbéry Bir 2011: 217), Meşhed'e varınca "ziyarete" dönüşmüştü. Burada İngiliz Miralay Dulmaz'la görüşen Vámbéry (Árminius Vámbéry Bir 2011: 222-223; Zarcone 2013: 64), Macar Bilimler Akademisi El Yazmaları Arşivi'nde kayıtlı olan ve Meşhed'den József Budenz'e yazdığı Kasım 1863 tarihli mektubunda "yolculuğun büyük tehlikeler ve inanılmaz yolculuklarla geçmesine rağmen hedefe yarı yarıya ulaştığını" belirtmektedir (MTA, K, 1863: Ms 5450/220). Seyahatini genelde bir taraftan gizemli bir dünyada büyük badireler atlatarak gizlice gerçekleştirmek, diğer taraftan peşinde bir casuslar ordusuna rağmen gerçek kimliğinin su yüzüne çıkmayarak, başarıyla tamamlamış olması gibi olağanüstü öğeler üzerine oturtan Vámbéry (Vámbéry, 2000: 517), Tahran'a geldiğinde Budenz'e yazdığı 5 Şubat 1864 tarihli mektubunda şöyle demektedir (MTA, K, 1864: Ms 5450/221):

"Herkesin amacı Orta Asya'ya ilişkin olarak topladığım siyasal ve istatistikî verileri elde etmek. İkimizin arasında kalsın ama ben bu verileri İngiliz Hükümetine teslim etmeyi uygun buluyorum. Ve gelecek ilkbaharda Peşte üzerinden yanımda resmi referans mektupları ile birlikte ilgili makamlarla bir araya gelmek üzere Londra'ya gideceğim. Orada özellikle de Orta Asya ile yakından ilgilenen ve duyduğuma göre elde ettiğim deneyimlerin çok ilgisini çekeceğini düşündüğüm veliahtla bir araya geleceğim."

9 Haziran 1864'te gittiği Londra'da törenle karşılanan Vámbéry (Kovács 2001: 14), Türkistan'a ilişkin notlarını İngiliz Coğrafya Kurumu'na teslim etti (Árminius Vámbéry Bir 2011: 19). Vámbéry'nin mektubundan Londra yolculuğunun "önceden planlanmış bir davet" olduğu anlaşılmaktadır (MTA, K, 1864: Ms 5450/222). Vámbéry 1864 ve 1865'te Paris ve Londra'da, sonra da bütün dünyada meşhur oldu. 1864'te Londra'ya geldiğinde başarılarıyla ilgili söylentilerin oraya kendinden önce ulaştığını ve yayıncıların ne yazarsa basmaya hazır olduklarını gördü (Zarcone 2013: 68). Paris'te Fransızların yolculuğun kendisinden çok onun yolculuk etme biçimi ve derviş kılığına girmesi ile ilgilendiklerini fark etti (Zarcone 2013: 70). Neredeyse aynı anda dört uluslararası dilde (İngilizce, Almanca, Rusça, Fransızca) ve Macarca olarak yayınlanan *Orta Asya Seyahati (Közép Ázsiái utazás)* Vámbéry'nin kişiliğini efsaneleştirdi (Kovács 2001: 15). Onun Asya'da elde ettiği bilgilerin İngiltere nezdinde ve uluslararası alandaki değeri de bu efsaneyi zenginleştiren bir etken oldu (Kovács 2001: 18). Daha Türkistan'dan döner dönmez Macar basınında çıkan haberlere bakılırsa Vámbéry efsanesinin nasıl dallanıp budaklandığı anlaşılır (Vasárnapi Ujság 17.07.1864: 293; Goldziher 1984: 32-33). Öğrencisi Ignác Goldziher, günlüğünde, Türkistan'dan dönünce onun hakkında bir reklam kampanyası başladığını ifade etmektedir (Goldziher, 1984: 32-33). Lajos Ligeti Vámbéry'nin bu ününü "İngilizlerin verdiği özel göreve ve dünyayı kaplayan İngiliz reklamına" bağlamaktadır (Ligeti 2011: 187). Öyle ki Macar basınında yer alan derviş kıyafetli Vámbéry fotoğrafının Londra'daki bir fotoğraf stüdyosunda çekildiği ortaya çıkmıştır (Kovács 2001: 11-12). Vámbéry'nin daha Londra'ya gitmeden, yolda Tahran'dan József Budenz'e yazdığı 5 Şubat 1864 tarihli mektubunda, "magazinsel haberler kategorisine giren bu yolculuğunun Londra'da büyük gürültü koparacağını" (MTA, K, 1864: Ms 5450/221) belirtmesi, onun beklentisinde haklı çıktığını göstermektedir. Arkadaşı Áron Szilády'ye Peşte'den yazdığı 29 Aralık 1864 tarihli mektubunda ise İngilizlerin reklam kampanyasından oldukça memnundur (MTA, K, 1864: Ms 4453/66). Şöyle ki:

"Daily News ile Advertiser beni göklere çıkarmakta ve ziyaretimle İngiltere'yi onurlandırdığımı yazmaktalar! Gereksiz bir tütsü gibi, ama olsun övgüler İngiltere'den olunca iyi gidiyor!..."

İngilizlerin yoğun kampanyasının yanında eleştiriler de birbirini izledi. Öğrencilerinden (Zarcone 2013: 70), kendisini "sahtekâr ilan eden" Katolik kilisesine kadar (Kovács 2001: 28) eleştiri çemberinin genişlediği görülmektedir. Ruslar da İngiliz ajanı Vámbéry'ye (Marác 2010: 140) eleştiri oklarını yönelttiler. Bu bir bakıma "büyük oyunun" Vámbéry'nin şahsında tebarüz etmesi demekti.

S.Z. Minnulin'in "Vámbéry Ármin és 20. század eleji tatár értelmiség" (*Ármin Vámbéry ve 20. Yüzyıl Başlarında Tatar Entellektüelleri*) adlı makalesinde belirttiğine göre, Vámbéry için çoğunlukla "şarlatan" ve "Rusfobik" ifadelerini kullanan Rus basını sistemli olarak Vámbéry'nin İngiliz dostu oluşuna dair beyanlarını eleştirdi. Ona göre Çar'a bağlı baş sansürcü Türkolog V.D. Simirnov "Şarlatan Vámbéry" ifadesini kullandı (Minnulin (Kazány) 2005: 114). Eugene Schuyler'in *Türkistan Seyahatnamesi*'nin İngilizce yayımlanan aslında, kitaba ek olarak Vámbéry'nin yazdığı Buhara Tarihi'ni ele alan Grigorief, eseri yerden yere vurmaktadır (Schuyler 1877: 360-389). Seyahatnamenin yazarı Schuyler ise Vámbéry tarafından yazılmış olan kitapları "değersiz" bulduğunu ve Vámbéry'nin "gerçekten orada olup olmadığına karar

veremediğini" açıklamaktadır (Schuyler 1873: 431). Burada 12 Mart 1874 tarihli New York Times gazetesinin "Schuyler'in olaylara Rus nazarından baktığını" kaydetmesi önemlidir (Schuyler 1874). Vámbéry daha Londra'daki görkemli karşılama sırasında da "gerçek varlığımdan kuşku duyulduğunu, sahtekâr bir bilim adamı yerine konulduğu gerçeğiyle yüz yüze geldiğini" itiraf etmek zorunda kalmıştı (Kovács 2001: 15).

O cevabı anılarında vermektedir (Sebestyen 1913: 325):

"Ben gerçekten her şeyim ama bilim adamı değilim. Ve sözcüğün bilinen anlamında olamazdım da. Bir ön hazırlığım, öğrenimim ve mizacım olmadığı için olamazdım da..."

Burada "herşey" sözcüğünün içine Sándor Kovacs'ın *Batu Kan Pesti Rokanai* (Batu Han'ın Peşteri Yakımları) adlı eserinde Vámbéry için yaptığı tanımın bütün öğeleri girmektedir (Kovács 2001: 7).

"Doğu araştırmacısı, türkolog ve Seyyah, "sahte derviş", yayımcı, deneme yazarı, gizli dış politika ara bulucusu, danışman, dil bilgini, çevirmen ve tarihçi, resmi belgesi ve üniversite diploması olmayan bir profesör, henüz yaşadığı dönemde Macar bilim tarihinin dünya çapında üne kavuşmuş bir kişiliği."

Bu tanımlardan bir tanesi şüphesiz çok önemli idi. İngilizler sayesinde üne kavuşan Vámbéry (Ligeti 2011: 187), Türkistan seyahatini tamamladıktan sonra 1865 tarihinde Peşte Üniversitesi'nde önce eğitmen sonra da 1870 yılında Doğu Dilleri Kürsüsü'nde normal öğretim üyesi olarak görevlendirildi (Kovács 2001: 14). Böylece dünyada ilk Türkoloji kürsüsü bu atama ile kurulmuş oldu (Macaristan'dan Olgular 2014: 12). Vámbéry'nin Tahran'da iken görüştüğü İran Büyükelçisi Charles Allison'un daha seyahat başlamadan "İngiltere'de tüm kapıların kendisine açılabileceğini" söylemesi (Öke 1991: 21) boşuna olmasa gerek. Siyonizmin ünlü lideri Theodor Herzl'le görüşmesi sırasında Vámbéry'nin "Macaristan'daki öğretim üyeliğinin göstermelik olduğundan" söz etmesi herşeyi açıklamaktadır (Árminius Vámbéry Bir 2011: 11).

Macaristan'da Türkolojinin Macarların ulusal kimliklerini yoğun bir şekilde araştırmaya giriştikleri bir dönemde kurulmuş olması gibi (Oral 2004: 111), Türkolojinin emperyalist aşamada ortaya çıkması da önemlidir (Oral 2004: 109). Çünkü Vámbéry, Orta Asya Türk lehçelerini bir sisteme oturtup, Türkoloji eğitimini temellendirmekte hizmetleri geçse de (Macaristan'dan Olgular 2014: 10) İngiliz emperyalizmi hesabına faaliyet göstermiştir. Rus kolonyalizmi Türklerin yaşadığı bölgelere yayıldıkça, İngiltere ve Fransa'nın Ruslara yanıtı Turancı akımları güçlendirmek ve Türkoloji kurmaya yönelmek oldu (Oral 2004: 109). Bütün Türklerin siyasi birliğini savunma teklifinin sahibi olan Vámbéry bu açıdan da incelenmesi gereken bir şahsiyettir (Yalçınkaya 2006: 300). XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında İngiltere'nin, Rusların Asya'da ve Balkanlarda yayılmasını engelleyeceğini düşündüğü ve destek verdiği "Panislamist hareketler ile (Dündar 2011: 149) Pantürkistler arasında hemen hemen bütün kaynakların bir fark olmadığını belirttiği, çünkü Türklerin hemen hemen tamamının Müslüman olup, Müslümanların %80'inin Türk olduğunu ve Siyonistlerin Yahudi asıllı Türkologlar vasıtasıyla maksatlı propagandalar gerçekleştirdiği" yönündeki açıklamaları ile birlikte ele alındığında (Yalçınkaya, 2006: 296-297) ve Batılı Türkologlar içinde Yahudi kökenli Türkologların dikkate değer ağırlığı (Oral 2004: 128) esas alındığında, bu meselenin daha ilginç hale gelmesi kaçınılmazdır.

Diğer ilginç bir nokta Macaristan'da Türkoloji kurulduğu yıl (Macaristan'dan Olgular 2014: 12) Macar dilinin Türk kökenli olduğunu savunan Vámbéry ile Fin-Ugorlara dayandığını savunan József Budenz'in öncülüğünde ortaya atılan tezler çerçevesinde devameden ve "Ugor-Türk Savaşı" olarak adlandırılan dil tartışmalarında Macarların Türk kökenli olduğunu savunan

Vámbéry'nin bir süre sonra Pantürkizm düşüncesini ortaya atmasıdır.¹ Bu bağlamda László Marác'ın göre daha sonra İngiltere "Ugor-Türk Savaşı'ndan" çok kazanımlar elde etti (Marác 2010: 148). Macarların Habsburglara karşı verdiği 1848-1849 özgürlük mücadelesinin bir devamı olan ve bu sefer Macar kimliği üzerinde verilen "Ugor-Türk Savaşı"nda Macar kampının destekçilerinden bazıları Orta Asya'da güç elde etme yönünde İngiltere ile Rusya arasındaki "büyük oyunun" oyuncularına haline geldiler. Bu oyuna dâhil olmaları, onların Orta Asya ve Türkler hakkında yapmış oldukları çalışmaların doğal bir sonucu idi (Marác 2010: 151-152). İngiliz sömürgesi Lahor'da iş bulan ve büyük oyunu bir kaşif ve arkeolog olarak oynayan Aurel Stein (Marác 2010: 148) ve Vámbéry, Rusları Macar özgürlük mücadelesinin ve liberal politik gelişmelerin engelleyicisi olarak gören bakış açısı ile İngilizlerin tarafında yer aldılar (Marác 2010: 152). Bu bakış açısının kökenleri 1848'de 16 yaşında bir genç olan Vámbéry'nin Rus işgaline ve zulmüne tanık olmasına dayanıyordu. O, *Küzdemeim (Mücadelelerim)* adlı yapıtında "İngiliz basınında en ateşli Rus karşıtı yazarlardan biri haline gelmesine sebep" olarak bunu göstermektedir (Kovács 2001: 10). Türkistan seyahatini tamamlayıp Tahran'a dönünce Tahran'daki Rus Büyükelçisi Von Giers'in "tecrübelerini Romanofların hizmetine sunduğu takdirde kendisini Rusya'da çok parlak bir gelecek vaadine karşılık, teklifi reddetmesi, Rusya'ya duyduğu düşmanlığa" bağlanmaktadır (Öke 1991: 26; Árminius Vámbéry Bir 2011: 18). 17 Temmuz 1892 tarihli New York Times gazetesi de "Vámbéry Rusya'dan Nefret Ediyor" (Vámbéry Hates Russia) başlığı altında, "Afganistan'da yaşanan sorunları Rus komplolarına bağladığı yönünde" açıklamada bulunmaktadır (The New York Times 17.07.1892: 6). Rus karşıtı, İngiliz dostu, ismarlama ve ustaca raporlarıyla İngiltere ve Avrupa'ya hizmetlerde bulunan Vámbéry'nin (Kovács 2001: 18) Trans-Hazar hattının açılışına katılma isteğinin reddi de bu karşıtlık nedeniyledir (Zarccone 2013: 139). Fakat Vámbéry'nin topladığı bilgiler tüm Batılı ülkelerle birlikte Ruslar için de büyük önem taşıdığı için, Türkistan seyahati ile ilgili eseri çıktıktan sonra St. Petersburg'da Rusçaya çevrilmiş hatta Türkistan'da okunmuştur (Zarccone 2013: 68). Böylece Vámbéry, Charles Marvinle birlikte "büyük oyun" konusunda en çok okunan yazarlardan biri haline gelmiştir (Zarccone 2013: 70). "Büyük oyunda" Vámbéry'nin İngilizlerin tarafında yer almasının sebeplerinden biri de bir "medeniyet tartışması" idi. Vámbéry "İngilizler ile kıyaslandığında Rusların doğuya daha az medeniyet getirdiğine inanmaktaydı." (Marác 2010: 140). Bu durum hem Vámbéry'nin eserlerindeki oryantlizmin izlerine (Zarccone 2013: 118-119; Árminius Vámbéry Bir 2011: 90-93, 99-100, 136-138; MTA, K, 1863: Ms 5450/220; Sárközy 2013: 935) hem de Rus karşıtlığına bir ölçüde açıklık getirmektedir (Árminius Vámbéry Bir 2011: 19).

Oryantalizmin genel anlamda Batı emperyalizminin işini kolaylaştırmak için yapılan bilimsel, kültürel, sanatsal ve siyasi çalışmaların genel adı (Çetin 2014: 8), oryantalistlerin şarkiyat yani doğu araştırmaları alanında çalışan batılı bilim adamları (Sibai 1993: 12) ve sömürgeci politikacının doğu danışmanı (Çetin 2014: 115) olduğu göz önüne alınırsa; Vámbéry'nin oryantlizminde vurgulama farkı bulunsa da (Árminius Vámbéry Bir 2011: 17), "Türk halkının gelişiminin bir Avrupa egemenliğinde tamamlanmasını ve bu görev için İngilizlerin uygun olduğunu" savunması (Cocco 1983: 35) Doğu hakkında Batıya hizmet eden bir anlayışın ürünü idi. Fakat İngiliz muhibbi ve Hindistan İmparatorluğunun savunucusu olan Vámbéry'ye 1864'te Rus tehdidinden söz ettiğinde yeterince kulak verilmemiş, 1885'te tekrar Londra'ya geldiğinde Merv sahasının direniş göstermeden düştüğü ve Rus birliklerinin Afgan sınırına doğru düzenli bir şekilde ilerlediği öğrenilince Vámbéry dikkatle dinlenmişti (Zarccone 2013: 69-70).

Sultan II. Abdülhamid'in de ajanı olan Vámbéry'nin uzunca bir süre gösterdiği çabaya karşın İngilizler geleneksel politikalarından vazgeçip Rusya ile birlikte Türkiye'yi paylaşma

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. (Çolak, 2012: 531-534).

stratejisini benimsediler (Árminius Vámbéry Bir 2011: 11-15). Hemen hemen aynı dönemde Türkiye'nin doğusunda da paylaşma planları devam etti. Daha 1850'lerde Rusya'nın Kafkaslardaki yayılmacı hareketlerini müsamahayla karşılayan İngiltere, Türkistan'ı Rusya'nın, Hindistan'ı kendisinin kabul ederek (Yalçınkaya 2006: 346-347) Rusya ile bu konuda yapılan anlaşmalardan tatmin olup (Yalçınkaya 2006: 111-112, 346-347), Rus ilerleyişinde müdahale etme konusunda isteksiz davranıp (Yalçınkaya 2006: 398), Türkmenleri Rusya karşısında yalnız bırakarak (Yetişgin 2002: 604; Yalçınkaya 2006: 339; Hayit 2004: 119) ve "*ustaca pasif kalma yolunu tercih ederek*" (Yalçınkaya 2006: 399) Türkistan'ın işgalinde Rusya kadar sorumlu ve etkili oldu (Yalçınkaya 2006: 407). Sonuçta Türkistan, XIX. yüzyılın sonundan itibaren güya "*medenileştirilmek üzere*" Rusya ve Çin'in nüfuz alanına terk edilerek paylaşıldı (Yalçınkaya 2006: 408). Ve "*büyük oyun*" yerini başka aktörlere bıraktı.²

IV. Vámbéry ve "Büyük Oyundan" XXI. Yüzyıla Yansıyan Görüntülerin Değerlendirilmesi Ve Sonuç

Macarların tarihin erken devirlerinden beri Türklerle olan bağlantısı ve doğuya olan ilgileri sonucunda Türkoloji Macaristan'da milli bir ilim dalı sayılmış, millileşme döneminde doğu bağlantılı olarak Macar tarihi ve dili üzerine yoğun araştırmalar yapılmıştır. Bu dönem aynı zamanda Orta Asya üzerinde nüfuz alanları yaratmak isteyen İngiltere ve Rusya'nın bir "*büyük oyunun*" içinde olduğu yıllardır. Bazı Macar Türkologlar İngilizlerin yanında yer alarak bu oyunun bir parçası haline gelmişlerdir. Bunlardan biri olan Vámbéry, İngiliz desteğiyle, onların doğudaki çıkarlarının savunuculuğunu yapmış, Türkolojiyi Macaristan'da sistemleştirmiştir. Oryantalist bakış açısı ile İngiliz dostu ve Rus karşıtı olmuştur. Vámbéry'nin raporlarından ve eserlerinden hem İngiltere, hem de Rusya Türkistan'ı paylaşma konusunda yararlanmışlar, yaptıkları anlaşmalar ve İngilizlerin tutumu sayesinde ittifaklar yaparak siyasi literatürde çekişme gibi görünen "*büyük oyunu*" danışıklı dövüş haline getirmişlerdir.

Anıl Çeçen'e göre artık günümüzde "*Türkoloji ve Turancılık çalışmalarında ön planda yer alan Macar Yahudileri aracılığıyla, geleceğin Avrasyası bu sefer Rus emperyalizminin etkileri dışında yaratılmaya çalışılırken, Macaristan bir anlamda Doğu'nun Batı'ya açılan kapısı olduğu gibi, Batı'nın da doğuya açılan penceresi olarak stratejik amaçlı olarak kullanılmakta, Türk dünyası ile ilgili çalışmalar yapılmaktadır.*" (Çeçen 2006: 38).

Bu da "*büyük oyunun*" aktörleri değişse de kullanılan araçların aynı kaldığını, Türk dünyasında tekrar nüfuz alanları yaratmayı amaçlayan güçlerin üzerinde yeniden bir "*büyük oyun*" oynayarak geçmişte olduğu gibi bugün de Macar Türkolojisini bir araç olarak kullandıklarını göstermektedir. Bu durumda zengin bir birikime ve geleneğe sahip olan Macar Türkolojisi ile Türk dünyasını anlamak için, gerekli bilimsel ve kültürel zemini oluşturarak, bu bağlamda işbirliğini geliştirmek bütün oyunları bozacaktır.

Summary

Central Asia where connects the East and the West is a special area of research for Hungarians looking for their origins. In Central Asia, towards the end of the 19th century, in the period when Turkology developed in Hungary, the political and economic rivalry between the Great Britain and Russia, which wanted to create areas of influence in Central Asia, was called the "Great Game" in the scientific literature. Since the beginning of the 19th century, the Central Asia has become a subject of research in terms of being subject of the invasion of Russia and the Great Britain and generating data. Interest was shown to travelers and researchers visiting this region. Thus, Hungarian travelers and researchers stayed in the middle of the "Great Game".

² Bu konuda başka güçlerin yeni dünya düzeninde etkisi ve Macar Türkologlardan nasıl yararlandığı konusunda bkz. (Çeçen, 2006: 36-40).

Ármin Vámbéry, who was the founder of Turcology in Hungary, also got involved in the Great Game. During his visits to Central Asia, he prepared reports and gave these to England. Traces of orientalism in Vámbéry's Central Asia Travel Book were the result of his supporting British imperialism against Russia in Central Asia. The reason behind his acquiring the Chairmanship of Turcology Department or declaring Pan-turkism policy against Russia's Pan-slavism was there the support of England. Vámbéry established the foundation of Turcology education in Hungary by systematizing Turkic dialects in the Central Asia and while his travels to Central Asia were denied by Russians and supported by the English, which shows that English-Russian rivalry found a body in a Hungarian Turcologist.

In this rivalry, by agreeing on some issues related to Turkistan from time to time, England and Russia showed that they were not always on different sides. However, from the data obtained from the Hungarians' Central Asia research, the English benefited to the greatest extent and occasionally Russians also benefited from them.

The purpose of the current study is to explore the traces of the conflicts and sometimes agreements of Britain and Russia on the basis of Vámbéry's travels to Central Asia by using the data found in the documents from Hungarian archives and sources and to evaluate the involvement of Hungarian Turcologists in the "Great Game" and how Britain and Russia benefited from their findings by using the method of the discipline of History within the context of the Central Asian policies of Britain and Russia.

Moreover, samples of the original photos of Turkistan remaining from travelers visiting Central Asia will be presented.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV BELGELERİ

Magyar Tudományos Akademia, Kézirattár (MTA, K): Macar Bilimler Akademisi, Elyazmaları Arşivi :

- MTA, K, Ms 5450/220: Ármin Vámbéry'nin József Budenz'e yazdığı Kasım 1863 tarihli mektubu.
MTA, K, Ms 5450/221: Ármin Vámbéry'nin József Budenz'e yazdığı 5 Şubat 1864 tarihli mektubu.
MTA, K, Ms 5450/222: Ármin Vámbéry'nin József Budenz'e yazdığı 19 Mart 1864 tarihli mektubu.
MTA, K, Ms 4453/66: Ármin Vámbéry'nin Áron Szilády'e yazdığı 29 Aralık 1864 tarihli mektubu.

II. KİTAPLAR

- Árminius Vámbéry *Bir Sahte Derviş'in Orta Asya Gezisi* (2011), Çev. Abdurrahman Samipaşazade Abdülhalim, Haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul: Kitabevi.
- ÇETİN, Nurullah (2014), *Türk'e Oryantalist Kuşatma*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- DÜNDAR, Ali Merthan (Kasım 2011), *Panslavizmden Büyük Asyacılığa, Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya*, 2. Basım, İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- HAYİT, Baymirza (2004), *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, 3. Baskı, Ankara: TTK Basımevi.
- KOVÁCS, Iván Sándor (2001), *Batu Kan Pesti Rokonai Vámbéry Ármin és tatárja Csagatai Izsák*, Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- KUTAY, Cemal (Ocak 1998), *Sahte Derviş*, 1. Baskı, Aksoy Yayıncılık.
- LİGETİ, L. (2011), *Bilinmeyen İç Asya*, Macaristan Çeviren: Sadrettin Karatay, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Macaristan'dan Olgular, *Doğu Kâşifi Macarlar* (2014), Macaristan Dışişleri Bakanlığı, Budapeşte: Pharma Press.
- ÖKE, Mim Kemal (1991), *Saraydaki Casus*, 1. Baskı, İstanbul: Hikmet Neşriyat.
- SCHUYLER, Eugene (1877), *Turkistan, Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kulджа*, Vol. I, New York.
- SİBAİ, Mustafa (Ekim 1993), *Oryantalizm ve Oryantalistler, Yararları-Zararları, Tercüme ve Notlar: Mücteba Uğur*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Tények és tanúk Goldziher Ignác Napló* (1984), Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- VÁMBÉRY, Ármin (2000), *Dervisruhában Közép Ázsián Át*, Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- YALÇINKAYA, Alaeddin (2006), *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze*, 2. Baskı, Ankara: Lalezar Kitabevi.
- ZARCONE, Thierry (Şubat 2013), *Yasak Kent Buhara (1830-1888)*, Çev: Ali Berktaş, I. Basım, İş Bankası Yayınları.

III. MAKALELER

- "A Turán olvasóihoz" (November-December, 1918), *Turán*: (9-10), s.514-515.
- BAŞTAV, Şerif (15 Mart 2006), "Türk Kültürüne Hizmet Eden Macar Türkologlar", 2023, s. 4-13.
- COCCO, Carla (1983/3), "Lettere inedite e saggi non recensiti, di Ármin Vámbéry", *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature Straniere di Ca Foscari (Serie Orientale 14)*, XXII, s.25-74.
- ÇEÇEN, Anıl (15 Mart 2006), "Türkiye ve Macaristan", 2023, S.59, s.36-40.
- ÇOLAK, Melek (2012), "Türk-Macar İlişkileri Çerçevesinde Macar Türkolojisi ve "Ugor-Türk Savaşı", IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri 22-24 Aralık 2011 Muğla, C.I, Ankara, s.527-542.
- ÇOLAK, Melek,(11-12 Eylül 2017), "Macaristan'da Türkoloji, Turancılık ve Türk Dünyası (XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla)", 15. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, Komrat-Gagavuzya / MOLDOVA, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, İstanbul, s.s. 461-465.
- DOĞAN, Asude S. (Güz 2008), "Bir Amerikalı'nın Asya-yı Vusta'da Seyahati: Eugene Schuyler'in "Türkistan'ı", *Gazi Türkiyat*, S.3, s.190-201.
- MARÁCZ, László (20-24 Eylül 2010), "The " Other" Less Known Arguments in the "Ugric-Turkish War" And Its Consequences", XVI. *Türk Tarih Kongresi*, C.II, s.121-158.

- MİNNULİN (Kazány), S.Z. (2005), "Vámbéry Ármin és 20. század eleji tatár értelmiség", *A Kiserlet Folytatodik, II. Nemzetközi Vámbéry Konferancia, Összeállította: Dobrovits Mihály, Dunaszerdahely: Lilium Aurum*, s.109-119.
- "Mi ujság" (1864.07.17), *Vasárnapi Ujság*, 14. Évfolyam, 29. Szám, s.293.
- ORAL, Mustafa (2004), "Türkoloji Tarihinde 1926 Bakü Türkiyat Kongresi", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S.17, s.107-129.
- SABOL, Steven (2002), "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", *Türkler*, C.18, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.587-595.
- SÁRKÖZY, Miklós (2013), "Vámbéry Ármin és Perzsia", *Magyar Tudomány*: 81, s. 934-943.
- SCHUYLER, Eugene (4 October 1873), "Central Asia", *Athenaum*, No:2397, s.431.
- SCHUYLER, Eugene (12 March 1874), "Travel in Central Asia", *New York Times*, s.y.
- SEBESTYEN, Gyula (1913), "Vámbéry Ármin (1832-1913)", *Ethnographia*, 24 Évfolyam, s.325-326.
- "Vambéry Hates Russia" (1892.07.17), *The New York Times*, s.6.
- VATANSEVER, Erhan (Şubat 2011), "Türkistan'a Seyahat Eden Avrupalı Seyyahlar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.190, s.209-214.
- VURUCU, İkbâl (2011), "Turancılığın Gelişim Seyri Üzerine Bazı Notlar", *Turán*, S.14, s.11-21.
- YETİŞGİN, Memet (2002), "Rusların Türkistan Topraklarını İstilaları", *Türkler*, C.18, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.596-606.

EKLER

Ek 1: Buhara'dan bir görünüm (1898).
Macar Etnografya Müzesi (Magyar Néprajzi Múzeum Levéltára)

Ek 2: Buhara'dan bir görünüm (1898).
Macar Etnografya Müzesi (Magyar Néprajzi Múzeum Levéltára)

Ek 3: Semerkandlı bir hanım ve çocukları (1897)
Macar Etnografya Müzesi Arşivi (Magyar Néprajzi Múzeum Levéltára)

Ek 4: Timurlenk'in mezarı Semerkand (1898)
Macar Etnografya Müzesi Arşivi (Magyar Néprajzi Múzeum Levéltára)

Ek 5: Buhara'da Emir'in yazlık sarayı (1898)
Macar Etnografya Müzesi Arşivi (Magyar Néprajzi Múzeum Levéltára)

Ek 6: Bir grup Semerkandlı (1898)
Macar Etnografya Müzesi Arşivi (Magyar Néprajzi Múzeum Levéltára)